

Ів. Федорченко

ЗАРАННЯ

Гей під лісом, лісом, Лебедином
Та курялася доріженька димом.

А чого вона курялася, коли курялася — пісня не знає і ті, що її співають, і ті, що досліджують історичні пісні не догадуються, що та доріженька димом повилася, як Менглі-Гірей з благословення царя Івана III плюндрував Україну, сунучись попід стінами лісів Лебединських, 1496 року.

Рівно чотириста років просунулися тудиж, куди і Менглі-Гірей, а про Лебедин увесь час ніхто не згадував. Бо не було чого. Співали оту пісню, уривок давньої епопеї, та й вже. А по чотирьох сотнях років сталися в Лебедині такі події, що дали привід, як не співати, то, бодай, говорити про нього знову.

Сніг, що лежав на полях товстим килимом, наче лизень зливав. Як дмухнув вітер з колишніх Менглі-Гіреєвих степів, як глипнуло з блакитної високої бані сліпуче гаряче око, то тільки пара пішла обр'ями. На Сорок Мучеників усе поле вже счорніло, ба, де там — трава з землі так і полізла — мов жива.

У таку гарну пестливу пору на широкі омираючі лани Лебединські прибула купа чужих людей; а було в їх якесь невидане тут знаряддя — ланцюги, еккери, нівеліри на тринюгах. Прийшли ніби той апокаліптичний їздець, призначений перемиряти незміримі блага, що їх без лічби висипає для всіх, невідомо звідкіль, пишна земля мати. Осередком тієї купи був пан із зеленими смужками на комірі, закачрашах, холошах та на кашкеті, обвяхований золотими гудзиками на грудях. Він міряв ланцюгом, казав бити кілочки, заглядав у свої струменти та черкав щось олівцем на папері. Пастушки — хлопята, що пасли товар на молоденькій травичці, поприбігали дивитися. Повитріщали оченята, шморгаючи навзаводи носами, дивилися з роззявленими ротами на комедію. Жзавіші та сміливіші брались тягати ланцюги, та бити кілочки, аж отямилися, одійшовши верстви зо три від худоби. Раптом, мов хто шпигонув кожного, кинули все і чимдуж понеслися назад, лише холоші захлопотіли на голих литках: череда розлізлася.

Гридева корова, як тільки Гриць пішов кілочки бити, підняла догори носа та й подалася у всі ноги до села. Як вишкварка на сковороді заверещав Гриць. Всі лайки та проклони, які він десь на своїм короткім віку чув, подались корові навздогінці, а за ними і він чимдуж...

Як добіг до двору, мати вже впустила корову і чекала на Гриця, щоб, своїм звичаєм, відпустити йому належну порцію лайки. Та Гриць у відносинах з матір'ю навчився бути дипломатом і, стоячи по цей бік перелазу, ледві одсапуючись крикнув:

— А там у нас землю міряють!

— Як міряють? Хто?

— Пани міряють. Цєпа тягають, кілочки бють.

Біски злости, що скакали матері в очах, десь позникали, а засвітилися пестливі янголятка. Та не надовго, замість їх в очах стало щось подібне до такого, що він раз бачив у Явдошчиних очах, коли та вгледіла вовка.

— Йди, володцю, вломиш собі коржа: — на лаві під рушником. — Та не багато!

Забула про корову, що вимагала доїтися, побігла за повітку, де чоловік лагодив борону.

— Чи ти чув?

— А що?

— Наші землі міряють.

— Звідкіля ти взяла? — і пустивсокиру, що нею те-сав кілочки.

— Гриць з поля приніс.

— Грицю! — зарепетував батько. Але той не квапився.

— Йди розкажи батькові, що в полі бачив.

— Ну що ти бачив? — питається батько.

— Якись пани нашу землю цєпом міряли та кілочки забивали.

— Де саме?

— Коло Кривих Байраків, де ми пасли череду.

„Землю міряють!“. Трохим Закузенний, Гриців батько, аж остовпів. Мов громовина пронизала йому серце. Хто міряє, нащо? Як стояв, подався з двору до старости сповістити.

Нащо міряють? цікавість і жах були в тім питанні. Воно розпирало голову, колотило серцем.

При кінці т. зв. ХІХ віку земельне питання на Україні вузлом завязалось, жалом загострилося. Почувалася тіснота в тім, що земля невсилі вижити всіх, хто з неї хотівби жити. Люди великого розуму ламали собі голови над тим, як запобігти ожебраченню села, що невпинно мусіло насунутися як не тепер, то за два три покоління. Ці Маркси, Плеханови, Лаврови й Чернови сушили над цим собі мізки та й не вдалося їм того вузла розв'язати. І селяни, кожний з осібна і всі гуртом старалися його розплутати, як хто надумав, а через те, що апарати до думань були без жодної оснастки, справа дедалі все більше закуйовджувалася. Одно кожний чув і знав, що без землі йому мат, а тому — рятуй землю!

Біг вулицею і кричав зустрічним:

— Швидше до Кривих Байраків. Якись чорти землю міряють!

І кожний, до кого долітали ці слова, повертав і біг репетуючи, куди було сказано...

У старости збиралися обідати, коли Трохим впав у хату. Староста десь уже ходив; десь хтось його вже добре частував чаркою і він, чекаючи за столом борщу, засморозував

хатне повітря горілочним перегаром, що щипало в носі як чорник. Чортом він подивився на Трохима. Чекав що той скаже.

— Добрий день. З середию вас — привітався Трохим, ставши близько порога, бо так велить закон увічливости.

— Доброго здоровля. І вас так само. А що там у тебе? („вас“ — для чемности, „ти“ — для діла).

— Скликайте, старосто, людей та ходім швидше до Кривих Байраків. Якись андихристи там землю міряють.

— От мені лиха година! Пообідати не дадуть. Став, Мокрино, борщ назад у піч. Якже то так, що про мірчик бумаги з волости не було? Відкіля ти про мірчик взнав?

— Хлопець з поля прибіг.

Взяв палицю, шапку, полапав чи значок на грудях.

— Ходім. А якже людей скликати?

— Та там уже мабуть ціле село. Я гукав на людей.

II

Лебедин заклекотів казаном. Навіжена баба Хівря, бігаючи простоволосою, як відьма, збурила пів села. Все летіло в напрямку Кривих Байраків. Всі бігли сопучи, задихуючись, потіючи і бідкаючись.

Всі хатні справи баби покинули. Всі, як одна, висипало жіноцтво до перелазів та на вулицю. Почалися по всіх кутках летючі мітінги, а скрізь рейментарювала Хівря. Розпатлана, задихана, заслинена, носилася вона як не своєю силою з вулиці у вулицю і, як де побачила купу людей, прилітала до неї й галасувала:

— Ага, дочекалися, догрішилися! Андихрист прийшов, землю вже он міряє, життя нам буде міряти, та й попечатає всіх, щоб наші душі чортам пішли до пекла!

І стукала кулаком об долоню, ніби прикладала печатку.

Баби та дівчата, старі й молоді, жахалися. Діти заходилися ревом.

Колиб Хівря була трохи хитріша, або більш діяльна, легко моглаб потягти всю юрбу за собою кудиб схотіла. Так робили і Петро Пустельник і Саванароля і Магді в Судані.

Та Хівря не була такою. Її егоїзм не йшов далі того, щоб десь у когось задурно попоїсти, аби самій коло печі не поратися. Не мала наміру над кимсь верховодити. Просто хотілося, щиро хотілося, спасти людські душі від печатки андихристової та й самій в тім людським гамузі — хаміль-хаміль — спастися.

— Йдіть — порадила — по домівках, позасвічуйте перед образами страсні свічки, покропіть стрітенською водою в хаті й на дворі, щоб Мати Божа стрілася, покадіть херувимським ладаном, щоб херувими з неба позлізали тай моляться, щиро моляться, щоб Люципер не вдерся до хати.

III

А в полі робилося ось що.

Розсатаніла юрба прибігла безладним натовпом до Кривих Байраків. Інженер, що робив нівеляційні поміри для майбутньої залізниці, загаявся, бо порізана ярами місцевість гамувала йому ходу. Тут оточила його з робітниками товпа і підняла галас.

Інженер хапався тремтючими руками то за нівеліра, то за еккера, ховав до кишені папір з рисунками, але вдавав спокійного, чим заімпонував юрбі, та ще трохи блискучими гудзиками на грудях, що мали відзначати його начальницьку гідність.

Галасували мабуть з чверть години, аж поки надбіг захеканий староста з Трохимом. Спітнілий, з запахом горілчаного перегару, підлетів до інженера і, пуднувши палицею в землю, грізно спитав, перекичавши гвалтування:

— Яке право маєте міряти нашу землю?

Натовп загрюкав:

— Егеж! яке право? Хто дозволив? Розбій! Ми цього не допустимо! Бий його!

— Цитьте! — закричав староста.

Ущухло.

— Я маю відкритого листа від губернатора, щоб міряти землю, де проходитьме чавунка. Ось бумага!

Інженер вийняв з кишені і подав старості складений в четверо аркуш паперу.

— Гей, а хто там письменний? — гукнув староста.

Вийшов сухорлявий високий в черкасиновім козакині чоловік, Шахрай.

Шахрай розгорнув аркуш й вичитав з нього, що губернатор дозволяє інженерові „праізвесті ізисканія найвигоднейшаво направлення железной дарогі Сигнаевка — Златополь, а па-таму предпісиваеться всем местним властям оказивать оному інженеру всевозможное садействіе к безпрепятственнаму і успешнаму праізводству патребних для сево действий“.

Мовчки вислухав натовп Шахраєве читання мов у церкві „Апостола“. Дехто шапку зняв. Трохи ще помовчали, міркуючи та силкуючись збагнути, привести до тями ті малозрозумілі чужі слова. Навіть Шахрай не все второпав. Фонька, старий миколаєвський салдат, родом з Тульщини, що пристав тут у прийма, ледві трохи второпав:

— Значитьса, чугунку-та будут здесь строить? Так штоби ми, стала бить, вашему благородію памагали?

— Так, но до пастройки пака ещо дальоко. Свйчас де-лаються толька ізисканія — відповів інженер.

Старості це не сподобалося:

— Коли прийшли по нашій землі топтатися, то насамперед треба було у громади дозволу спитати.

— Нема нашого дозволу! — допоміг хтось старості з юрби.

— Как?! — скипів інженер — У мене аткритий ліст ат губернатора, а ти препятствуеш?

— Що там губернатор? — з призирством відповів староста. — Земля наша, а не губернаторська. Яке там садействіе? Йдіть собі відціль, не морочте нас. Не дамо міряти землі!

— Не дамо! — загуло в натовпі.

Інженерові робітники склали приладдя й налагодилися йти

— Смотрі, староста. — промовив на відході інженер, — пеняй на себя, еслі тебе за ето влетіт Ваше соппротивленіе добром не кончитса.

— Якто не добрим? От ви склались, пане, та й підете. Чогож ліпшого? А супротивства не було ніякого.

Коли інженер пішов із своїми робітниками, в юрбі запанував настроій великого вдоволення та втіхи. Цілий натовп урочисто, наче по звитязі, стояв кілька хвилин мовчки й непорушно. Потім усі в такій настрої верталися до села. Йшли мов на великдеиь з пасками. Не було ні глузування ні пустошів. Але у кожного в душі тліла лиховісна тривога: що то буде далі, бо знали, що так на тому скінчитися не може.

IV

Перед Лебединцями вискочило лише одно кільце з того ланцюга, що десь на стороні кувався і мав стати їм за кайдани.

Щоб факти дня, про який оповідаємо, стали нам зрозумілішими, власне не факти, а їх причина, мусимо вдатись до минулого і розпочинати, не з Адама і не з Кия, як деякі історики, а з трохи ближчих до нас часів.

Кілька верстов від Лебедина було містечко Златопіль. Панував у тім містечку якийсь Лопухин; не з тих Лопухинів, що дістали князівський титул від Павла I, віддавши йому свою сестру красуню Ганну в підложниці, а потім князівський родовід свій провадили чомусь від касожського князя Редеді, що його вбив князь Мстислав Тмутороканський. Цей Лопухин князем не був і в історію його не вписано.

Як всякий добрий поміщик мав Лопухин цукроварню. Для цукроварень того часу потрібні були кістки, щоб перечищати буряковий сік. Кістки треба було збирати з цілої околиці між споживачами мяса. Постачальником цього продукту для цукроварні був Мордко Брэдський, убогий златопільський жидок, капцан і лахман. Мав собі за 10 карбованців стареньку шкапу, їздив нею по селах і міняв кістки за дешеві перстені (10 штук за копійку), за хрестики, за дукачики та за кісники. Був дуже щасливий, коли попадався йому кістяк здохлої коняки, або вола. Тоді дринда його відразу наповнювалася кістками і він вертався додому.

Невеликий то був заробіток, хоч і платилося йому 60 копійок з пуда; самому кістки обходилися, якщо не даром, то коп. 20 за пуд. По кількох роках їздження по кістки Мордко, розжившись, почав брати на себе постачання інших потрібних заводів річей, постачанняж кісток організував трохи інакше.

У містечку, як і завжди, сиділа здебільшого неосвітнена біда, що жила невідомо з чого — з повітря, як казали жидки, а у селян на те був свій термін: живе божим духом. Ця біда ходила по містечку раз на тиждень, в п'ятницю на жєбри і хоч тим бідодахам подавалося своєрідними паперовими шажками, що їх купувалося в „Хєври кедойшім“ по 10 за копіюку, всеж Мордко вважав, що і такий видаток є непотрібний і утяжливий, бо коли роздати що п'ятниці таких 20 шажків, цебто дві копійки, а за місяць 8 коп., а за рік майже карбованець, то це вже нехай його чорт візьме.

Отож він для таких жебраків придумав заробіток і тим касувався обовязок подавати їм милостиню. Давши одному-другому такому капданові драного мішка, доручивши кожному 20 коп. оборотового капіталу грішми та копійок на 10 перстенів, дукачів та кісників, він виряжав їх на села по кістки. Такий „мейсім“ мервах, як вони себе називали, відразу набирався духу, цебто самоповаги: він ставав промисловцем, закладав власний інтерес і ретельно два рази на тиждень пер з далеких сіл кістки до ребе Мордка, одержуючи 20 - 30 коп. з пуда.

Сам Мордко перестав збирати кістки: нащо, коли, не витрачаючи часу і не ганяючи своєї шкапи, він має такий самий заробіток, а понадто дешевшим коштом заживає слави добротинця.

Мордко не зробився рантьє, хоч посідав для того всі дані. Його спритна голова утворила цілий кустарний промисел в околицях. Для цукроварні були потрібні сервети. Це були квадратні, до 1 сажня в квадраті, вовняні рядна, роблені з грубого круто суканого прядива, а вживалися вони ось на що. Тоді цукроварні не мали тих, що тепер удосконалень. Буряковий сік видавлювався з бурякової різки гидравлічними прасами: ця різка накладалася в сервети, сервети складалися як коперти, клялися на прасу, її пускали в рух і сік витікав крізь ряднину куди треба. Вовняні рядна вживалися на сервети, бо не вбірали в себе соку і легше виполіскувалися. За такого способу добування соку пропадало у вижимках до 30% цукру. Сервети ці спроваджувано з Німеччини Мордко, обміркувавши та обчисливши все як слід, взявся постачати сервети на 10% дешевше від німецьких. Хоч директор цукроварні й не вірив Мордкові, але за певний обіцяний йому Мордком куртаж, згодився підписати з ним умову на постачання сервет.

Закипіла ціла мануфактура. Селяни стригли вівці, мили та пряли вовну. Прядиво скуповував Мордко чи сам, чи через своїх агентів „костогризів“. В містечку з одного шумклера,

що не мав чого робити, розвелосся їх десятків два — вони сукали прядиво і дякували спершу Богові, а потому Мордкові, що дав їм кусень хліба; та й як було не дякувати, коли до цієї роботи можна приставити і глухого, і німого, і кривого? навіть сліпий бліндар, коли його поставиш коло шмуклерського колеса та покажеш йому двічі, як тим колесом крутити, то й він на хліб собі заробить.

Трудніша була справа з ткачами, але й тут винахідницька голова Мордкова найшла спосіб схилити застиглу ремісницьку думку до працювання. Він просто замовив майстрам берда завдовжки $1\frac{1}{2}$ аршина з комірками подвійного розміру, приніс одно таке бердо до відомого йому ткача, вигнав його зза варстату, викинув бердо для полотна, вставив своє і сказав:

— Тепер ти будеш мені ткати сервети.

— Вусис? — здивувався той. — Що таке?

— Ну, рядна, тільки вовняні.

— Так я не вмію.

— Навчишся. Мудрість невелика. Полотно ти ткав по 3 копійки за лікоть, сервети ткатимеш мені по 10 коп. за аршин. Ну, чого ще тобі треба? холери?

Як почав один ткач, та побачив, що він за цілий день зробив аж п'ять золотих замість 30 коп., всі ткачі, як один, пішли по роботу до Мордка; але берд він їм дурно не дав — мусіли в його купувати і ціну збив на 8 коп. за аршин.

Разіпораз Мордко робився генеральним постачальником цукроварні. З капцана зробився гвіром, богачем: на його працювало майже ціле містечко і благословляло імя його. Сина свого Срулика він наважився зробити вже пурідом-паном і для того, коли син дійшов шкільного віку, батько відвіз його до Єлисавета та й віддав до „уездного učilища“.

Там Срулик хутко набирався іншого духу. Він хотівби зовсім позбутися всіх містечкових звичок та понять, зробитись як найшвидше паничем, як усі ті дрібно чиновницькі та крамарські хлопці, що вчашали до школи; але, коли він приїхав додому на вакації, а батько побачив на йому куцого піджака, то підняв крик.

— Шайгец! що ти робиш? Ти хочеш виректисся нашої віри? Та я тебе, мамзера, отут власними руками задавлю.

Срулик цюсь бурмотів переляканий, а батько змягчився і став розмовляти тихше.

— Я розумію: там, в місті ти мусиш триматись тамтешньої моди, що ї не відрізнятися від товаришів, бо задражнять: жид, жид! але тут ти повинен бути перш над усе жидом. Отже цього куцого піджака скинь. Лапсердак до пят це вже для тебе незручна одежа. Надінеш піджака, що я тобі тут пошив. Він трохи довший твого — так, вище колін. Я не хочу, щоб мого сина називали: мешумед.

Коли мав шіснацять років, Срулик скінчив „уездног učilище“ і привіз батькові похвального листа і свідоцтво третього

розряду, де його урочисто іменовано: Ізраїль Маркович Бродський. Цілий Златопіль збігався дивитися на Сруликові клейноти і дивувався, як то його зі Срулика зробили Ізраїлем.

Першим ділом Срулик заявив батькові, що він хоче вчитися далі. Батько йому ласкаво, але рішуче відповів:

— Сину! кожний рік твого перебування в Єлисаветі коштував мене 300 карб. Отже, коли ти знаєш добре арифметику, то обрахуєш, що за шість років витрачено на тебе 1800 карб. Як ти гадаєш? — чи легко заробити таку суму? А в тебе є ще менші брати та сестри, дивись он скільки; їм теж треба вчитися і щось дати. Як я пошлю тебе далі вчитися, то на них вже в мене не буде засобів.

Срулик засумував, але батько його потішив.

— В мене тепер великі діла і мені потрібний помічник. Хтож може бути ліпшим помічником, як не рідний син? Треба тобі привчатися з молодих літ до діла. Я тобі, покищо, покладу 20 карб. платні на місяць, ти мені будеш провадити книги, рахунки, бо я на цім не розумію, а там, як підростеш, поширимо наше діло і ти викинеш з голови учитися.

— Колиж бо хочеться усе знати — борикався Срулик.

— А книжки? хіба я тобі бороню? читай, скільки хоч.

Там уся мудрість людська замкнута.

За десять років Ізраїль Маркович Бродський вже був жонатий і взяв у аренду від Лопухина Златопільську цукроварню. Вона що рік все більші й більші давала страти, а пан Лопухин, що не любив простих вин, аж зрадив, коли Бродський запропонував віддати цукроварню йому в аренду.

Ще за десять років Ізраїль Маркович гремів багатством аж на дві губернії. Він держав в аренді п'ять цукроварень і так ловко хазяйнував, так багатів, що серед народу склалася легенда, ніби він фальшиві гроші робить, з чого й багатіє.

Сина свого Лазаря Ізраїлевича він не обмежив „уездним учіліщем“. Послав його до університету, а після того ще й заграницю вчитися. Коли вмів, то залишив своїм двом синам по п'ять мільонів спадщини.

А Лазар Ізраїлевич зі своїм братіком Лейбою, чи як він себе називав і велів другим називати, Левом Ізраїлевичом, на цей час лічили капіталу в себе вісімдесят мільонів і мали в посіданні 12 цукроварень.

Та, апетит, кажуть, приходить підчас їжі. Так і у Лазара Ізраїлевича. Чим більше накопичувалося в його мільонів, тим настирливіш росло бажання щороку до тих мільонів, що є прикласти ще один, або й два. В цьому напрямку працювала повсяк час його голова і голови його підвладних, бо ці знали, що за всяку добру видумку до збільшення прибутків Лазар Ізраїлевич ніколи не скупився платити куртаж.

Одного зимового ранку до розкішного кабінету Лазаря Ізраїлевича увійшло двоє: головний управитель Каєтан Юліянович Раціборський та директор Златопільської цукроварні

Людвік Ернестович Целлер; привіталися з господарем, виказуючи ознаки надзвичайного пошанування і на чемні запросини Лазаря Ізраїлевича посідали проти його на м'яких кріслах біля великого робленого з червоного дерева бюрка.

— Я радий вас бачити, мої друзі. З чим цікавим прийшли до мене? — спитав ласкаво господар.

— Тут Людвік Ернестович має цікавий проект, як збільшити дохідність цукроварні, радше як зменшити виробничі витрати, — обізвався п. Раціборський, — Я не хочу бути плягіятором його ідеї і тому запропонував йому виложити проект вам особисто, шановний Лазаре Ізраїлевичу.

Я вас охоче вислухаю, Людвік Ернестович, — відповів Бродський.

П. Целлер вийняв з теки пачку з паперами, встав, подав, уклонившись, Бродському і хотів доповідати навстоячки, з пошани до хазяйського капіталу Але власник капіталу чемно запросив його сісти.

— Мені так зручніш буде вас слухати, — пояснив хазяїн.

— В моїм проекті обчислено все догола. Я тільки тут перед вами викладу суть мого проекту в грубих цифрах, щоб вам довести, наскільки мій проект корисний. Справа ось у чім. Ваша Златопільська цукроварня стоїть у п'ятнадцяти верстах від залізниці. Залізницею ми довозимо буряки від наших дальших плянтаторів до найближчої стації біля двох мільйонів пудів. Хоча навпростець від нас до залізниці всього лише дванадцять верстов, до стації маємо усі двадцять. І от оті буряки ми мусимо перевозити до заводу волами. Дороги в нас, ви самі знаєте які: яри та балки. Підчас возовиці часто буває така твнюка та бездорож, що приходить розпвка. Тремтиш, боїшся, що або буряків не підвезуть і завод стане, або вдарить мороз і буряк пропаде. Боїшся ще й тому, що як тільки дорога хоч трохи попсувалася, мужик наш нізащо не піде на возовицю: „не хочу, каже, волів порізати“, а власне не виїздить на роботу не через що інше, як через те, що нужди не знає, бо всі мужики в нас заможні.

— Так, тому правда: мужик у мене не вбогий — з задоволенням промовив Лазар Ізраїлевіч. — Я слухаю, — додав він, коли Целлер на ці слова трохи спинився.

— А через це, що невбогий, то він і гилить за довіз буряків 5 коп. з пуда; отже 100 тисяч доводиться платити що року за самий лише гужовий транспорт буряка.

Настала перерва.

— Ваша рафінерня, Лазаре Ізраїлевичу, перепускає два і більше мільйонів пудів піску. Цей пісок так само возимо від найближчої стації мужиками, себто їхніми волами — поправився Целлер. Транспорт цього бере в нас десять коп. з пуда, лічучи в обидва кінці, пересічно двісті тисяч карбованців що-

року. З цим вантажем у мене менше клопоту, бо возять його при добрій дорозі.

Лазар Ізраїлевич підсунув коробку з цигарами Целлерові, потім Раціборському, взяв цигару сам, обрізав її кінчика машинкою, запалив восковим французьким сірником і пустив ротом рясно кружальця пахучого диму.

Запаливши й собі цигару Целлер провадив далі.

— Треба мати на увазі, що через пару років ми мусітимемо перейти з дров на вугілля, бо наші ліси от-от сплюндруються. Дрова, звичайно, возили і возитимемо волами, не інакше. Але з вугіллям справа інша. Його нам треба буде що найменше п'ятьсот тисяч пудів. За перевозку його від станції по 5 коп. з пуда доведеться платити двадцятьпять тисяч річно.

Затягся цигарою, пустив дим і провадив далі.

— Залишаються ще вапняк і різні будівельні матеріали. Набереться такого вантажу тисяч двісті пудів. Перевіз їх обходиться нам десять тисяч карбованців. Отже, коли підсумуємо, то вийде, що гужовий транспорт обходиться нам триста трицять п'ять тисяч карбованців що найменше.

— Це я знаю, — відповів Лазар Ізраїлевич. — А що ж далі?

— А далі, якщо дозволяєте, Лазаре Ізраїлевичу, починається вже мій проєкт.

— Слухаю.

— Ви мусите збудувати власну залізницю!

— Якто залізницю? — здивувався Бродський. — Я такими справами не займаюся.

— Дозвольте просити вас вислухати далі. — Целлер затягся цигаркою і провадив:

— Це буде підїздова колійка, перша в нашому краї. В Німеччині їх безліч. Кожне значно менше од вашого підприємство звязане власною відногою з найближчою такби мовити магістральною колією. В Росії ви будете піонером цієї справи. Вигоди для господарства від такої колії необчислимі. Ваше господарство не залежить ні від примх погоди, ні від настрою мужика. Ваші заздалегідні завдання виконуються точно, пляново, автоматично, як в апараті.

Бродський смалив цигару, слухав і не перебывав.

— Довжина колії має бути від сили двадцять верстов. Невдавно вийшов закон про такі дороги. Я цією справою цікавлюся, то й звернув на його увагу. Називають їх коліями спрощеного типу. Отже дозволяються максимальні похилости, дерев'яні мости замість залізних; чавунні труби, щоб пропускати дощеву воду замість мурованих; шпали на кривих можна класти не дубові, а соснові; рейки навіть 18 фунтів у футі. Будова верстви такої залізниці коштуватиме максимум двадцять тисяч карбованців, а цілої відноги не більше, як чотири-

ста тисяч карбованців, цебто майже те саме, що ми виплачуємо щороку за гужовий транспорт.

Лазар Ізраїлевич тільки трохи запитливо підняв голову, але не ворохнувся. Целлер зауваживши це, сквапливо затакав.

— Так, так! Ми це можемо здешевити в той спосіб, що рельсів зовсім купувати не будемо.

— А це як? — не витримав Бродський.

— На головній залізниці міняли того року кілька сот верстов рельсів на нові. Старі рельси знято і вони лежать без ужитку. Я перебалакав, вибачте мені, з головними інжинерами і вони сказали, що можуть їх нам віддати в аренду по 5 копійок з пуда на рік, а по 12 роках рельси стають ваші.

— Та щож ви за золото, Людвігу Ернестовичу, не витримав Бродський. Але зразу похмурнів.

— Тут ще є двоє „але“ — додав він. — Поперше: справа з землею. Нам же мужики добровільно її нізащо не продадуть.

— Для чого добровільно? — відповів Целлер. Закон про будову таких залізничок передбачає примусове вивласнення.

— А, так? промовив Бродський. Ну то залишається ще одно „але“, якого вже усунути годі.

— А саме? — чемненько схиливши голову до лівого плеча та приплющивши увічливо одно око дозволив собі запитати Целлер.

— Ви мене посварите з моїми мужиками — промовив Бродський.

Тут уже вмішався Раціборський. Звертаючись до Целлера він, ніби жартівливо, ніби злегка кепкуючи, заговорив:

— У нашого дорогого Лазаря Ізраїлевича мужики то свого роду болячка. Для мужика він усе готов забути. Половину маєтків роздасть їм радо, а того й не хоче знати, що це просто невдячне бидло і більш нічого.

— Ну, це вже ви трохи пересолюєте, Кастане Юліановичу, відбивався Бродський. Народ як народ. Я його не ідеалізую — просто хочу жити з ними у добрій злагоді.

— І дерти шкуру не всю зразу, а потрошку, щоб наростала та знову дерти — висловився, входячи до кабінету молодший брат Лазаря — Лев.

Молодий, років під 30, середнього росту, кучерявий, чорнявий, з довгою ніби з чорного шовку бородою, з пенсне на горбатому носі, з повнявими губами та крутими вусами, це був справжній красунь; завжди веселий, він собі потрохи піджартовував з брата, хоч насправжки його шанував і по-рад його слухав.

— Коли це було, щоб я шкуру з його дер? — спитав образившись Лазар.

— Якщо не дер, то дертя маєш в потенції, бо ти жид. То вже, як бог свят і в противному ти нікого не переконаєш а мене і поготів.

— Ну, ну! Сідай ліпше, Льово, отут та послухай нас. Лев Ізраїлевич сів верхи на стільця лицем до спинки і слухав. Стільцяж повернув спиною до бюрка.

— Справа, мої друзі, дуже серйозна — заговорив, трохи помисливши, Лазар Ізраїлевич. З одного боку господарчі перспективи настирливо диктують прийняти до виконання проєкт Людвіка Ернестовича, щоб зміцнити базу нашого економічного розвою, щоб мати ліпшу зброю у боротьбі з конкурентами, а з другого — я таки справді боюсь посваритися з моїми мужиками.

— Замість: мужиками скажи: — вірнопідданцями, як якийсь монарх! Ну, що це тебе коштує? Вже коли „моїми“ то нехай до кінця, аж до могили! — кпив Льова.

— Мовчи, Льово, не чіпляйся до слів. Ну, нехай: сусідами. Хоч якіж вони мені тут сусіди за триста верстов? — відбивався Лазар.

— Дозвольте, Лазарю Ізраїлевичу, ще один факт приточити, — заговорив Целлер. У нас, як вам відомо, є поблизу ще три цукроварні. Вони горять! Не вогнем, ні! Третій рік мають страти. Яка причина? — гадаю, що безгосподарність. Там такі, як наш, добром помянути, Лопухин втручаються в адміністрацію; ну то от і мають! Я гадаю, Лазарю Ізраїлевичу, що вам можна булоб ці цукроварні або купити, або в аренду взяти; тоді у вас не булоб там конкурентів; хоча, якіж то конкуренти? — одні кпини; а по друге — вашу залізницю можна булоб тоді побудувати так, що вона охопилаб усі ці заводи. Уявіть собі, які з того булиб зиски!

— Я знаю економічні підстави тих заводів, — озвався Раціборський. — Заводи прибуткові і будуть такими. А що почали давати страти, то тому навіть директори невинні. До речі: всі вони мають дуже великий досвід, але там у всі справи носа совають або стара панна, хазяйка, або пришелепувата пані — дружина пана-господаря. Що директор налагодить, то примчиться така холера, крутнула носом, махнула хвостом і все пішло в тар-тарари. Нібито в імя якоїсь філіантропії понапихали повні заводи всяких нічем, якихось родичів, свояків, а з їх не робота, а тільки горе.

— Так, так! Перспективи підходящі. Навіть дуже привабливі, коли хочете. Одного боюсь: сварки з мужиками — задумливо промовляв Лазар.

— О, бач! одної поганої звички позбувся: вже мужики стали не твої, а так собі, — свої. Ну, а як свої, то і сваритись із ними не так страшно! — зауважив Льова.

— Що незадоволення буде між селянами — це безперечно, але яешні не всмажиш, не розбивши яєць. Ми, Лазаре Ізраїлевичу, й досі провадили діло просто, по старому та по божому; а воно таке настає, що старі методи господарювання серед ворожих нам мас треба відкинути. Треба застосовувати те, що я бачив у Познані, коли туди їздив на практику.

— А що таке, Каєтане Юліяновичу? — спитав Лазар.

— Догодити масам нема чого й мріяти. Тому треба раз на завжди кинути філянтропійні спроби. Дай мені те, що з тебе належить; на тобі те, що від мене слід! Позатим — годі! Але маса ніколи не буває задоволена. Темній, несвідомій людині все мало! Все їй здавалося і буде здаватися, що її ошукали. Отже, маса страшна своєю темнотою, заздрістю та недовірливістю. Це хиби, що їх мусимо знеутралізувати, а то в той спосіб: В кожному селі треба вишукати собі прихильників і так їх упосажити, щоб вони за всяких умовин завжди були по нашому боці, виступаючи серед заможніших в обороні наших інтересів отверто. Потім треба завести довірених людей, що будуть скрізь нищпорити серед голоти, підслухувати, впливати на їх настрої і нас про все повідомляти, а ми вже будемо вживати належних заходів. Дятого треба випросити у губернатора пару урядників та кілька стражників — за наші кошти, звичайно!

— Пане Каєтане, любий мій, та ви не оберуправитель, а сам оберполіцмайстер! — захоплювався Льова. — І де ви надбали такі знання?

— Німці, шановний пане, навчили, німці! Там, у Познані, до нас ой, як цупко беруться! А німці — то культурна нація — не нам, гршним, до їх! З масами не панькаються. Там у їх все по струнці ходить. Хлопа вони, гріх сказати, не кривдять, ні. Платять що належить після умови, алеж і вимагають по умові. Тільки хлопа польський, як і український мужик, на всі умови дивиться фаталістично — якось то буде! В нас то воно так і буває: — якось, а там ні, о — ні!

— Тому і нам доведеться братися до таких самих метод господарювання, промовив Льова, — бо інакше й кури загребуть.

— Льово! коли це ти до таких думок дійшов? — спитав здивовано Лазар.

— Як зробився капіталістом — відповів Льова.

— Тиж ним родився!

— Родився людиною, а капіталістом став, коли почав студіювати „Капітал“ Маркса. Спасибі йому! — навчив. Жиди завжди щось цікавого видумували, тільки не завжди те цікаве було придатне до застосування. Як палестинство так і пролетарство цінности рівновартні. Як то там, пане Каєтане: варт Пац палаца, а палац Паца, палац каменіци, а Пац шубеніци? Я волю каменіци.

Увійшов тихенько офрачений лякей в білій краватці. Нечутними кроками підійшов до старшого брата і щось йому шепнув на ухо. Лазар повів очима по присутніх і запропонував:

— Панове! прошу на сніданок. Наперед прошу вибачити: кавалерський, бо Софія Абрамовна сидить у Мерані — їй доктори не дозволяють відтіль на зиму виїздити. Я пропонував

їй Tenerиф: — там у мене хуторець маленький є. Не хоче: боїться морської хвороби і не любить моря. Каже: мені Ананіївські степи набридли. Нібито море нагадує їй наші широкі степи.

Виправдавши в той спосіб відсутність господині, Лазар рушив до їдальні. При дверях чемно пропустив уперед своїх офіціалістів а за ними брата, потім увійшов сам. При столі для порядку сиділа якась стара панна, не жидівка: певно бона, або гувернантка самого господаря. Жидівок Лазар Ізраїлевич не любив показувати на чужі очі, бо оскільки він та брат обевропеїлися, остільки родички залишалися маломістечковими Хайками, завдавали йому сорому.

Уклонилися панні при столі, що сиділа обік великого срібного чайника. Господар сів біля неї, рядом брат, напроти — гості.

На столі, великім як білярд, вкритім білим як сніг обрусом, стояло п'ять накрить, а по середині срібний кошик з хлібом і пляшки з напоями та полумиски з їжою: фашировані яйця, салат олівє. Шклянки на каву стояли рядком біля панни.

— Пане Каетане! ковтнем пейзаївки, — запропонував Льова і поналивав у малесенькі, як наперстки, срібні визолочені чарочки з хрустальної карафки золотисто-червоного плину...

Коли по каві вернулися до кабінету, Льова сів на крісло-гойдалку. Закурили цигари.

— Я вагаюся, мої панове. Нам не уникнути сварки з мужиками — сумно проказав Лазар.

— Лазаре Ізраїлевичу, дозвольте мені пару слів, — промовив пан Каетан.

— Прошу!

— Отже, чи тепер, чи в четвер, а сварки, як ви кажете, уникнути годі. Західня Европа, де капітал розпановився на всю силу, вже давно не виходить зі смуги конфліктів з працею. В міру того, як капіталізм зростатиме у нас, а він зростає мусить, бо то його природа така, — сварки з робітниками та селянами мусять бути і їх уникнути ніяк не зможемо. Дає нам деяку проволочку те, що наш робітник одночасно займається і хліборобством, а селянин має землю та деякі заробітки опріч неї, обидва темні, несвідомі, тому справжніх конфліктів, як то буває у людей, у нас наразі бути не може. Не знаємо, що нам принесе завтрішній день, бо коли Лев Ізраїлевич уже студіює Маркса, то хтож заборонить його студіювати й не Львам Ізраїлевичам? Він певно сам добре знає, як зростають есдеківські та есерівські гуртки серед студенства, а звідтіля пропаганда шириться на села й заводи. Він певно не знає того, як зростає гайдамацька пропаганда серед студентів мазепинців. „Геть жида! геть москаля!“ — оце їх гасла. Але доки трон стоїть міцно на чотирьох ногах — на православію, самодержавію, народності та темноті — доти ми можемо працювати спокійно і цей час використати наскільки змога,

не рахуючись ні з чим, не боючись жадних сварок, бо всі ці сварки ми переможемо і виграємо! Трон держиться нами! Але нехай но оті гайдамаки вибють зпід трону одну ніжку — темноту, тоді годі! Тоді нам забирати манатки і тікати — вам до Палестини, а нам з паном Целлером у пролетарі! Отже мій висновок такий: використовуйте сучасну сприятливу для вас ситуацію на всі заставки. Сварок не бійтесь, бо всіх їх повернемо на вашу користь та й благословіть пана Целлера на добре діло.

— Як ти думаєш, Льово? — спитав Лазар.

— Вовка боятися, у ліс не ходити. Комар до пори кусає, — оце тобі моя відповідь.

— Ти завжди своєї. Ну, то нехай Бог благословіть — промовив Лазар.

— Ну і при чім тут Бог, коли нам треба лише твоєї згоди? Кинь ти вплутувати його у твої комерційні справи, бо то абсолютно не комерційна особа — озвався Льова.

— Пане Каєтане! передаю вам до виконання проєкт пана Целлера. Зробіть усі потрібні заходи щодо оформлення примусового вивласнення землі та й відносно дозволу на дослідження. Панові Целлерові видайте п'ять тисяч карбованців нагороди і напишіть листа, що я зобов'язуюся платити йому п'ять відсотків щорічно від того прибутку, що я матиму від застосування його проєкту.

— О, який я вам вдячний, який я вам вдячний, — зхопившись, зашаркав ногами Целлер.

На тім вони розійшлися.

А за місяць інженер попав уже в тарапату на Лебединських полях і розпочалася сварка пана Бродського з Лебединцями.

V.

Пару днів після того гвалту, що склався на селі, коли інженер міряв землю, так о сніданковій порі, приїхали до сільської управи волосний старшина з писарем. В управі на той час були сторож — старий дід та писар — заштатний музикант з якоїсь оркестри і п'яниця. Сільське начальство: староста, соцький, збірщик, повномочні, не сподіваючись жадної халепи, ще з світанку подались в поле орати та сіяти. Година наглила, то люди квапились вчасно впоратись. Писар, пухнув на лавці, засморозжуючи видихами горілкового перегару повітря невеликої кімнати управи. Сторож смалив люльку, набиту міцними корінцями доморобної махорки та вбувався в драпі чоботи, обгортаючи ноги брудними онучами. Дух, що стояв у хаті, одразу спер віддих волосному старшині, коли той, відчинивши двері, вступив у „присутствіє“. Не витримав, харкнув, відчинив навстяж двері і вилаявся:

— Гірше від нужника, бузувіри, зробили присутствіє! Чи це вам корчма, чи що? Де староста? — звернувся він до діда.

Сторож мовчки сопів та пахкав люльку, натягаючи чобота на ліву ногу. Коли натяг, виняв з рота, вибив її об закарбук, і поклав у кишеню.

— Де староста, діду? — я тебе питаю! кричав старшина.

— Кого? — перепитав дід.

— Де староста?

— Який?

— Чи ти мені скажеш, гемонська віро, де Пилип, чи я кліщами за твій язик тягтиму?

— А чи я, трясця його мамі, тут за цуцика, щоб старості вслід бігати? — підвівся на рівні ноги, повернувся, плюнув і повагом вийшов з хати.

Підчас тієї гаркотні сільський писар прокинувся, і сів. Коли йому в голові трохи вичамріло, а в очах перестали крутитися жовті та зелені колеса, впізнав начальство, скочив на ноги й підбіг до старшини, соваючи йому брудну тремтячу руку.

— Підіть спершу вмийтеся! — гримнув сідаючи до столу старшина. Мені гидко сюди увійти, а щож то посередник заспіва?

— Як то посередник? — запитався писар, зразу зблідлий і переляканий.

— Що ви накоїли позавчора? — замість відповіді запитав старшина. — Що там у вас за баталія в полі була?

— Ніякої баталії. Старостиха казала, як я заходив учора штемпля до повістки прикласти, що ходили проганяти з поля якогось андихриста: землю приходив міряти. А старости я не бачив.

— Деж староста?

— Та он здається він іде — почувся знадвору голос писаря Охрима Демяновича.

Через хвилину п'ять увійшли до управи волосний писар, староста, десяцький Фонька — миколаївський салдат з кацапів та сторож. Не вспів староста поздоровкатись, як старшина його наче мокрим рядом:

— Що ви тут чините? Стільки клопоту наробили! Тут лавки перевіряти, а тут ви із своїм бунтом. Кажіть, що і як?

— Та нічого! Прогнали з поля пана, щоб не міряв нашої землі, та й годі. Хіба як? — відповів староста.

— Та чи ви показалися? Он сюди їдуть ісправник з посередником та становим. От-от будуть. А за ними десятків зо два урядників та стражників.

Староста спершу бадьорий і навіть трохи веселий, злякався і аж посунувся на виду. Загікуючись він спитав.

— Та...та...та щож з...за т...те б...б...уде?

— Велика кара, от що! От Охрим Демянович нехай скажуть, як там по книгах.

— Да штож? Могуть даже і воєнним судом судити — з виразом певного переконання, пахкаючи папіросою відповів писар.

— Ето значить і к разстрелу даже, додав Фонька бо в його салдацькій голові згядка про військовий суд мідно вязалася з уявленням про кару, на яку суди ці найчастіш за-суджують.

Тут старшинове око накинуло діда сторожа, що з непоруш-ним спокоєм сидів дуже вигідненько на стільці коло припічка і з задоволенням пахкав люльку. Зараз напустився на його.

— Ти що тут, діду, помешкання свинюшником дер-жиш, га?

— Як то свинюшником? — образився дід. — Живемо, як люди! Он і святі образи і патрет!

— А начальство ти як поважаєш? Сама що найпоследні-ша людина і та норовить тебе ушкулити.

— Той последний, хто, увіходячи в хату, добри-день не віддає. Блазням так личить — навчав дід.

— Мовчи діду! — гримнув старшина.

Почулися поштарські дзвінки і припинили суперечку...

Начальство підїхало до управи з стукотом, з грюкотом, з брязкотом. Приїхало тлумити позавчорашній бунт, то спершу завзялося нагнати страху, щоб у кожного бунтівника від того нахрапу в душі похололо.

Репетувати почало найстарше начальство — ісправник. Посередник та становий тягли за ним.

— Старшина! староста! — галасував ісправник — где ви, сукіни сини, поховалісь?

На гвалт вискочили з управи всі, хто був, на ганок, а з ганку побігли назустріч начальству, познімавши шапки.

— Атчево сход не собран? Что ви тут спіте, мерзавци!

І старшина, і староста, хоча і вважали таке поводження не то що за звичайне, а навіть за обовязкове, не могли ні сло-вом відповісти.

— Старшина! Чтоби сход через час бил собран, іначе і тебя і старосту пад арест.

Давши ці директиви, начальство поїхало до попа, а всі, які були, сільські власти, побігли зганяти сход.

(Докінчення буде.)